

YILDA FİDLEDİ

D.001/9

Yıl: 1961

Cilt: IX

6

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 2

GAZALİ'NİN BAZI ESERLERİNİN TÜRKÇE TERCÜMELERİ

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

(Hayatı ve eseri Selçukîlerin siyasî hayatına büyük bir nisbette karışmış olan XI. yüzyılın büyük düşünürü İmam Gazalî, Batı Türkleri tarihinin başlarından beri emsalsiz bir üstad gibi görülmüştür. Selçukî sultanları ile muhabereleleri, Melikşah'ın oğlu Sultan Mehmet adına yazmış olduğu "Hükümdarlara Nasihat"ı, sonradan Ahlâk veya Siyasetnâme adı ile yazılmış birçok eser tarafından takib edilmiştir ki bu eserlerin biricik örneği İmam Gazalî'nin Ahlâkı idi.

Fakat bilhassa XV. yüzyıldan beri büyük düşünürün eserlerinden mühim bir kısmı türkçeye çevrilmiş veya şerh edilmiştir.

(En tanınmış kitabı filozofun fikrî gelişmesi ve manevî hal tercümesinden ibaret olan "Sapıklıktan korunma" (El Munkiz min ad-Dhalâl)dir ki, orada kalbin bedihiliği vasıtasile insanı inancın kesinliğine götüren kendine mahsus metodik şüpheyi izah etmektedir ve onu Augustin, Pascal, Descartes gibi büyük düşünürler derecesine çıkarmaktadır.) Gazalî'nin bu kitabı ilk önce XVI. yüzyılda türkçeye çevrilmiştir. Daha doğrusu eldeki metne göre böyle olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü bu kopya üzerinde tarih olmadığı gibi, tercüme tarihi de yazılı değildir. Müstensih Şaban ayında (1678 Ağustos) bitirmiş olduğunu yazıyor. Nüshaya sahip olanın adı Mustafa al-Maksudî'dir. Stili vazıhtır ve çok iyi anlaşılıyor (Mustafa Maksudî dede be medrese-i Ayasofya, 1138). Mütercim baş tarafta şöyle anlatıyor: "Fikr ettim ki asıl matlûbum hemen her nesnenin hakikatini bilmektir. Pes, bilmek ne idugin bilmek ve hakikatini anlamak gerek. Anladım ki asıl bilmek oldur ki, bildiğin sana bir tarik ile açıla ki şek ve şüpheyi mahal kalmıya. Galet ve vehim ihtimali olmiya v.s." (İstanbul Üniversitesi Kütüp. Halis ef. No. 3662). Aynı kütüphanedeki başka bir nüsha Samih ünvanile tanılan Derviş İbrahim el-Giridî tarafından hicrî 1185 de (1771) istinsah edilmiştir (Üniv. Kütüp. No. 2229). İsmail Saib'in kitapları arasında Al-Munkiz tercümesinin başka bir nüshasını buluyoruz (Dil-Tarih ve Coğrafya Ktp. No. 11/3254). Bu metinler eserin XVIII. asır (hicrî 11 nci) ortalarında Türkiye'de hayli yayılmış olduğunu göstermektedir.

Bu eser ikinci, belki de üçüncü defa olarak ancak geçen yüzyıl sonlarında Hoca Zihni Efendi ve refiki Said Efendi tarafından tercüme ve neşredilmiştir. Hoca Zihni İstanbul'da doğmuş olup M. Reşad adında bir kaymakamın oğlu idi. Galatasaray ve Mülkiye mekteplerinde arap edebiyatı, fıkıh ve kelâm okuttu; halvetiye tarikatine girdi ve hicrî 1329 (1911) de öldü. Tercümenin önsözünde mütercimler daha önceki tercümelere hiç bahsetmiyorlar. Bununla beraber burada işaret etmeliyiz ki, eski tercüme bundan çok daha selis ve açıktır.

Al-Munkiz'in son tercümesi yakın zamanda Hilmi Güngör tarafından yapılmıştır. Bu zat da kendinden önceki tercümeleleri zikretmiyor ve bilmez görünüyor (H. Güngör, El-Munkiz min-ad-dalal 1948, Maarif Vekâleti Klâsikleri). Yalnız Mustafa Rahmi Balaban'ın "Hakikat Yolları, I." adlı kitabının içinde neşretmiş olduğu bir tercümeden bahsediyor (R. Balaban, Gayret Kitabevi 1947, s. 16). Güngör'e göre bu tercüme arapça metne sadık değildir ve ikinci elden bir Batı dilinden çevrilmiş gibi görünmektedir. Rahmi Balaban bu kitapta Gazalî'nin Kimayayı Saadet tercümesi

ile Bedrettin Simavî'nin Varidat tercümesini de almaktadır. Balaban 1888 de Bergama yanında soy adını aldığı bir kasabada doğmuş, Genevre'de J. J. Rousseau Enstitüsünde tahsil etmiş, Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme heyeti başkanlığı yapmış, birçok tercüme vücutte getirmiş, 1952 de vefat etmiştir.

Gazalî'nin Türkiye'de en çok tanılan eserlerinden biri de Kimya al-Saade'sidir. Bu kitap birçok defalar tercüme ve neşredilmiştir. Fakat bunlardan çoğu bu büyük kitabın yalnız bir faslına ihtiva eden küçük risalelerdir. Kimya'dan çıkarılmış nefis bilgisine dair bir yazma (Üniv. Küt. Sahip Molla. No. 1459) mütercimini adını zikretmiyor, fakat birkaç defa istinsah edilmiştir (Üniv. No. 6302). Kimya'nın birinci ve ikinci kısımlarının tercümesi -ki İhya'nın bir özetidir- hicrî 998 senesinde (1589) Mehmet Mustafa b. el-Vanî tarafından yapılmıştır. Mütercim Van Kulu adlı lûgat kitabı ile tanılmıştır. Müstensih Anadolu sipahi cemaatinden Cafer b. Abdullah'tır. Mütercim önsözünde, tercüme Süleyman Kânunî zamanında yaptığını söylüyor ve esere şerh mahiyetinde bazı notlar ilâve ediyor. Ayrıca tercüme Tedbir el-İksir adını verdi. Tercüme yalnız Kimya'nın Unvan adı altında dört faslına ihtiva etmektedir: bunlar da 1) İnsan, 2) Allah, 3) Âlem, 4) Ahiret'tir. Mütercim Medine'de doğmuş ve 1000 hicrî senesinde ölmüştür (1591). Fıkha dair birçok eserler telif etmiştir. (İsmail Paşa, el-Bagdadî, Hediyyet-el Arifin, c. II, s. 260, 1955). Bu kitabın tasavvufa ait faslı sonradan İstanbul'da tabedilmiştir (Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. II, s. 48).

Kimya'nın başka bir tercümesi 1065 de (1654) Halil b. İbrahim tarafından yapılmış olup Unvan-ı Müslümanî adını taşımaktadır. Fakat Halil ihtimal kitabın müstensihidir. Üçüncü bir tercüme Kastamonu'da İsfendiyar oğullarından Sultan İsmail Kızılahmetli namına yapılmıştır. Öyle görünüyor ki adını bilmediğimiz mütercim bu hükümdar adına çalışmıştır. İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde bulunan yazma nüsha Şam Defteri kâtabi Mevlâ Ali tarafından 969 da (1561) istinsah edilmiştir. Sultan İsmail hicrî 847-864 (1443-1459) seneleri arasında hükümet sürüyordu, II. Murad'ın kızı ile evlenmişti ve sonra da Fatih Sultan Mehmet tarafından tahtından indirilmiştir. (İsmail Paşa, Hediyyet-el Arifin, c. I, s. 216; Tarih-i Osmanî Mecmuaları, No. 6, s. 391; İslâm Ansiklopedisi, kısım I, s. 1074; Şemsettin Sami, Kamus-ül-Alam, c. II, s. 913). Kur'anın türkçeye ilk tercümesi Cevahir-ül-Asdaf adı altında aynı devlet zamanında yapılmış ve sultan İsmail'in büyük babası Beyazıt Bey'e ithaf edilmişti (Üniv. Küt. İstanbul, No. 6320). Sultanın adı tercümede bütün şeceresiyle zikredilmekte ve şöyle denilmektedir: "İmam Gazalî'nin Kimyayı Saadetini farisi dilinden türkî diline tercüme ettim. Çünkü bu işaret vacib-ül-imtisal idi. Ol emre ittiba edip kitabı mezkûru tercüme ettim. Bu vechile mücmelâtını tafsil ve mübhematını tazvih ettim". Birinci fasla şöyle başlıyor: "Bilgi ki ademî abes yaratılmadı. Belki anın işi azim ve hatırı cesimdir v.s.". Bu tarzda başlayan kitap Unvan-ı Müslümanî diye tanılan dört ünvan bahsini ele alıyor. Bu bakımdan öteki tercüme-lerden farksızdır, yalnız onlardan dilce daha mükemmeldir ve bazı şerhlerle genişletilmiştir.

Mütercimi bilinmeyen başka bir Kimya yazması yine İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 2288 No.da bulunmaktadır. Ötekiler gibi Unvan-ı Müslümanî adını taşıyor ve hicrî 1196 da (1781) Ahmet-el-Arifî tarafından istinsah edilmiştir. Süleymaniye kütüphanesinde başka bir Kimya nüshası bulunuyor ki (No. 270) zikre değer bir özelliği yoktur. Bayezit kütüphanesindeki diğer bir Kimya tercümesi de (No. 3830) aynı vasıfları gösteriyor.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki bir Kimya nüshası Husamettin b. Ali tarafından tercüme edilmiştir (No. 5073). Öyle görünüyor ki Gazalî'nin bu kitabı XVI-XVIII milâdi asırları arasında Türkiye fikir hayatını çok ilgilendirmiştir ve birçok tam, yarım hülâsa veya iktibas şeklinde tercüme yapılmıştır. Yukarıda zikredilen bu yazmalardan çoğu Unvan-ı Müslümanî faslının daima nefis bilgisile başlayan iktibaslarıdır. Bununla beraber, yalnız iki yazma ötekilerden daha hacimlidir ve metnin iki esaslı kısmını ihtiva etmektedir: birincisi 832 sahife olup 6302 No.da, ikincisi 546 sahife olup No. 1320 de kayıtlıdır.

Başka bir Kimya iktibası da şair Nergisî tarafından İksir-i-Saadet adı altında tercüme edilmiştir (Üniv. Küt. No. 3308). Şair, tercümeyi namına yapmış olduğu Adil Hüseyin Efendiye manzum medhiye ile başlıyor ve kitabın yalnız ibadet kaide-lerine ait faslı ihtiva ettiğini söylüyor, ayrıca Gazalî'nin Şafiî mezhebinde olması dolayısıyla çoğu Hanefî olan Türk okuyucularına kolaylık olmak üzere gereken açıklamaları vermeye mecbur olduğunu da ilâve ediyor. Her ne kadar tercüme tarihi yoksa da, müstensih Mehmet Zühdi b. Emin el-fetva (fetva emini) yalnız hicrî 1250 (1834) olarak istinsah tarihini veriyor. Nergisî XVII. asrın tanınmış bir şairi, aynı zamanda Osmanlı edebî nesrinin üstadlarından biridir. Babası Nergisî Ahmet Bosna'da kadı olduğu sırada orada doğdu. İstanbul'da tahsil etti ve müderris oldu. Dördüncü Murad'ın vakanüvisi tayin edildi, onunla birlikte Revan seferine giderken Gebze'de vefat etti (İbrahim Alâettin, Türk Meşhurları, Yedi Gün, s. 282; Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. II).

Kimya'nın tam tercümesi bilgimize göre, Kastamonu Kütüphanesinde bulunmaktadır ve ihtimal ki Kızıl Ahmetli hükümdarı adına yapılan tercümenin tamamı budur. Maalesef bu metni tetkik etmeye imkân bulamadık. Kitap dört ciltten mürekkeptir ve bu vilâyet kütüphanesinde şu numaralarda bulunmaktadır: Cilt I, No. 2852; cilt II, No. 3266; cilt III, No. 2837, cilt IV, No. 3567).

Kimya'nın son tercümesi bu son yıllarda Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Fars Edebiyatı doçenti Bn. Meliha Ambarcıoğlu tarafından yapılmış olup henüz neşredilmemiştir.

Gazalî'nin türkçede oldukça yayılmış kitaplarından biri de Eyyüha'l-Weled! (Ey Çocuk!) adındaki ahlâkî nasihatları ihtiva eden risalesidir. Bu risale fransızcaya ilk defa olarak pek yakında tercüme edilmiş bulunuyor (Toufic Sabbagh, édit. Maissonneuve Paris 1951: "O Jeune Homme!"). Bildiğimize göre türkçeye ilk tercüme Mehmet İdebalı Hoca tarafından yapılmıştır. Mütercim kendisinin Kapan Kurt efendi diye tanılan Şeyh Nurettin zade'nin dervişi olduğunu söylüyor. Kitabın sonunda mütercim 939 hicrî (1575) olarak tercüme tarihini veriyor. Önsözünde de arapça olarak bu işe niçin giriştiğini izah ediyor (İst. Üniv. Küt. No. 7189).

Eyyüha'l-Weled'in başka bir tercümesi Ali b. Şir el-Sinevî tarafından yapılmış veya üstün bir ihtimalle istinsah edilmiştir. Tercüme ve istinsah tarihleri yoktur. (İst. Üniv. Küt. No. 7186). Tercüme arapça metinden daha tafsilâtlıdır ve hemen her tarafta bir şerh manzarası alıyor. Hicrî 1254 (1848) da istinsah edilmiş olan bir yazma nüsha da daha vardır ki müstensihin (Ali el-Şükri) adından başka bir izahata rastlamıyoruz. Fakat stili kitabın daha eski bir tarihe ait olduğu zannını vermektedir (Üniv. No. 3894).

Lütfi b. Abd-ül-Hayy tarafından yapılan tercümede de ne asıl ne istinsah tarihi vardır. Ancak bu zat kendi tercümesi hakkında şu yolda izahat veriyor: "Bilgil kim bu hakîr-i bîmıkdar ve nahifi günehkâr Lütfi b. Abd-ül-Hayy şol Âli dergâhın kem-

terin duagularından idi ki, Sultan-ı âlem Mehmet b. Selim Han bu zaifi diledi ki halkın akıllarına tenbih ede". Mütercim tercümedeki kasdını da şöyle anlatıyor: "Bu hakir dahi diledi ki gece karanlığında dermansız kalmışlara bir od yaka ki ol islâmî ve imanı tafsilâtı ile yazıp anlara bildire". Mütercim burada "İman babından bir nice mesail cem'edip Tenbih el-Akilîn ve Te'kid el-Gafilîn diye ad verildi" diyor. Bu suretle tercümesine "Eyyüha'l-Veled"den başka bir isim verdiği görülüyor. "Bu aslı kitab türki lisan ile tahrir ve terki olunduğu işidilmiş ve görülmüş değildir. Ve fakir bu kitabı nice muteber kitablardan cem edince hayli çok zahmet çekilmiştir" diyor ki, burada onun Eyyüha'l-Veled mevzuunun dışına çıktığı görülüyor. Mütercim Lûtfi b. Abd-ül-Hayy'in hal tercümesini bulamadık.

Eyyüha'l-Veled'in başka bir tercümesi Ali efendi tarafından yapılmıştır. Bu metin bize eldeki tercümelelerin en vazih ve temizi gibi görünüyor. Kitabın sonunda Ali efendi tercümenin bittiği tarihi, o sırada işgâl ettiği vazife ile birlikte şu şekilde ifade ediyor: "İmam Gazalî hazretlerinin Eyyüha-l-Veled nam kitabı yanımızda bulunan nüshasının terki hasebince bin altmış beş senesi Rebiulevvelinin on dördüncü mübarek gününde bu tercümenin hitamı müyesser oldu. Mütercim Ali Efendi Hoca-i Saray-ı Galata behane-i Kethüda, bu tercüme nazır olan din kardaşlarından rica eder ki v.s.". Bununla beraber bu Ali Efendinin hal tercümesini bulamadık.

Nihayet, Eyyüha-l-Veled tercümelerinin en ince ve sanatkâranesi, biraz karışık ve tasannulu bir stille yapılmış olmakla beraber, şair Mustafa Âli Efendi'ye ait olanıdır. Tarihsiz olan metin Tuhfet-üs-Sulahâ adını taşıyor (İst. Üniv. Kütüp. No. 2187). Mustafa Âli Gelibolu'da hicrî IX. yüzyılın ortalarına doğru doğmuş, medrese tahsilinden sonra önce müderrislik mesleğine girmiş iken sonraları Şam, Bağdat ve Amasya defterdarlığında bulunmuş ve 1008 de (1599) meşhur şair Bâkî ile aynı senede vefat etmiştir. Edebiyat ve şüire ait pek çok eseri vardır ki bunlar arasında Gazalî tercümesi bir istisna teşkil eder (Şemsettin Sami, Kamus-ül-a'lam, c. 5; Bursalı Tahir, c. III, s. 85-86).

Gazalî'nin Hükümdarlara Nasihat (Nasihât-al-Mülûk) adlı eseri önce aslında Selçuk İmparatoru Melikşah'ın oğlu Mehmet'e ithaf edilmişti. Sonradan Osmanlı imparatorları da bu nasihatlardan istifade etmek istediler ve eser birçok defalar türkçeye tercüme edildi. Bunlardan ilki ve en değerlisi Ahlâk-ı Alâî sahibi Kınalızâde Ali Efendi'ye ait olanıdır (İst. Üniv. Kütüp. No. 6949). Mütercim maksadını şu şekilde ifade ediyor: "Bu muhtasarın muharriri ve bu kelâmı mukarrerin mukarriri fakir ve hakir Alâî b. Muhyî (Muhibbî) her zaman hatırına hutur ederdi ki bir muhtasar telif ve tasnif edem. Nagâh bir arabî risaleye muttali oldum, fuzala-i ruzigârdan bir fazıl farisi dilinden arabî diline tercüme eylemiştir ve Nasihat-ül-mülûk ile müsemma kılmuştur. Risalenin farisisi İmam Gazalî'nin tasnifidir ve Sultan Mehmet b. Melikşah için telif etmiştir. Ben fakir-i kesir-üt-taksir murad edindim ki bu risaleyi arabî ve farisiden türki diline tercüme edem ve kütübü mutebereden bazı cevahir-i lâtife ile mükellel edem".

Kitap Uluborlu'da Mustafa b. Vildan tarafından 1062 hicrî (1651) senesinde istinsah edilmiştir. Fatihasında müstensihin adı ve yazılış tarihi şu şekilde görülüyor: "Kad temme-l kitab min kasabati Uluboslu fi seneti isna ve sittin ba'd-el-elf". (Nasihât-ül-mülûk Gazalî'nin Selçuk hükümdarları üzerindeki manevî nüfuzunu gösterdiği gibi,) umumiyetle filozofların hükümdarlar üzerindeki telkin edici rolüne de işaret etmekte olduğu için eserin Türk düşünürü Kınalızâde tarafından yapılan tercümesi bilhassa dikkate değer.

Kınalızade Alâeddin Ali Çelebi, Osmanlı imparatorluğunun en tanınmış fikir adamlarından biri olup Isparta'da doğmuştur. Babası Kınalı Abdülkadir Hamidî Fatih Sultan Mehmed'in hocası idi. Fakat sonradan Mahmut Paşa'nın iftirası yüzünden nekbete uğramıştı. Kınalızade İstanbul medreselerinde müderrislikle meslek hayatına başlayarak daha sonra Anadolu kadıaskeri olmuş ve Edirne'de hicrî 979 da (1571) ölmüştür. Esaslı eseri olan Ahlâk-ı Alâî den başka birçok eserler telif etmiştir ki bunlar arasında Gazalî tercümesi de yer almaktadır. Kınalızade Ahlâk'ında Aristonun nazariyesinden hareket eden Nasîr-ı Tusî'nin Ahlâk-ı Nâsîrî'sini takib etmekle beraber büyük bir nisbette Gazalî'nin fikirlerinden de mühem olmakta idi. Bu tercüme onun Gazalî'ye verdiği önemi daha iyi göstermektedir (Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, Âlimler ve meşayih hakkındaki fasıl, s. 400).

Nasihat-ül-Hükema'nın başka bir tercümesi Müstakimzade'ye aittir (İst. Üniv. Kütüp. No. 2970, Rizapaşa kitapları). Bu kitapta mütercim kararlarından şu şekilde bahsediyor. "İmam Gazalî'nin farisiden arapçaya tercüme eylediği Nasayih-ül-mülük nam kitabını Sultan Murad Hanın emrile tercüme eyledim". Son cümlede de şu ibare var: "Temme-l-keâm fi haze-l-makam liseneti sitte ve hamsin ve mie ve elf, 1156" (1743). Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi eski tarzda son Osmanlı şairlerindendir. İstanbul'da doğmuş, Nakşibendî tarikatine girmiş ve orada halifelik derecesine kadar yükselmiş, hicrî 1202 de (1787) ölmüştür. İmam Rabbanî'nin şaheseri olan "Mektubat"ı tercüme etmiş, Türk hattatlarının hayatına dair "Tuhfet-ül-hattatîn"i yazmış ve tarikatlara dair birçok risaleler vücade getirmiştir. Biyografi (Teracüm i ahval) eserlerinde büyük bir kabiliyet idi. Nasayih-ül-hükema da dinî edebiyattaki parlak istidadına mükemmel bir misal teşkil eder. Aynı kitabın, bilhassa Kınalızade gibi otorite sayılan bir zattan sonra onun tarafından tekrar tercüme edilmesi de Müstakimzade'nin bu sahadaki istidadını gösteren bir delildir.

Nasihat-ül-Hükema türkçe tercümelerinden bir başka yazma nüsha da Vücutî adlı şaire ait olanıdır (İstanbul Üniv. Kütüp. No. 3235, Halis Efendi kitapları). Müstensih tarafından yazılmış tercümenin önsözünde şu satırları okuyoruz: "Bu kitabın ilk mütercimi İmam Gazalî'dir, çünkü onu farsçadan arapçaya tercüme etmiştir. Daha sonra Vücutî ismindeki bir zat farsçadan türkçeye tercüme ederek Revayih-üs-Süluk ve Nasayih-ül-Müluk adını verdi". Tercümenin tarihi 1065 hicrî (1654)dir, istinsahın tarihi de 1075 hicrî (1664)dir. Birinci sahifede mütercim "İmam Gazalî'nin farisiden arabiye tercüme eylediği Nasayih-ül-mülük nam kitabı enva-i hikemiyatı havi mükemmel bir kitap olup esbabı lûgatı türkiye menafiinden mahrum olmamaları için bu abd nabud Vücutî'yi vücade ikdam eyledim" diyor.

Vücutî Mehmet Efendi b. Abdülaziz Ebussuud Efendinin (Şeyhul-İslâm) talebelerinden Larende'de doğmuş ve aynı şehirde hicrî 1021 de (1612) kadılık vazifesini gördüğü sırada vefat etmiştir. Sıbt-ül-Cevzî'nin Mir'at-üz-zaman (Zamanın aynası)nı tercüme etmiş, Özdemiroğlu Osman Paşa ve Lala Mustafa Paşa'nın harplerine dair hamasî şiirler yazmıştır.

Nasayih-ül-hükema adını taşıyan ve müellifi bilinmiyen birçok eserler sonradan bazı biyograflar tarafından Gazalî'ye atfedilmiştir. Fakat öyle görünüyor ki büyük fikir adamının devri hükümdarlarına dinî, ahlâkî, siyasî fikirleri telkin edişi Osmanlı devrinin birçok müellifleri tarafından taklit edilmişti ki bunlardan bazıları eserlerine adlarını koymamışlardır, işte bu nevi eserlerin Gazalî'ye atfedilmesi bu yüzden karışıklığa sebep olmuştur. Bu kitaplar ya "Nasihat-ül-Hükema" yahut "Siyasetname" adını almakta idi, bazan da "Nasayih-ül-vüzera ve'l-ümera" deniyordu. Bu isim-

deki Defterî Sarı Mehmet Paşa'nın eseri ile Lûtfî Paşa'nın Aşafnâme'si en tanınmışlarıdır.

Gazalî'nin oldukça ileri yaşta, kendini tasavvufa verdiği sırada, dinî ahlâk olmak üzere yazdığı eserler arasında "Minhac-ül-âbidin" mühim bir yer tutmaktadır. Bu kitap Mişkât-ül-envar ve Mizan-ül-amal ile beraber kelâmcıların (mütekellimîn) yolunu bitmez tükenmez diyalektik (cedel) münakaşalarından temizlemek ve müellifin İhya adlı büyük eserinde ve felsefî hal tercümesi olan Munkiz'de göstermiş olduğu gibi imanın kesinliğini araştırmaya yeniden başlamak gayretini göstermektedir (İst. Üniv. Kütüp. No. 3824). Kitabın birinci kısmının başlangıcında mütercimîn adı müstensih tarafından şu tarzda zikredilmektedir: "Minhac-ül-abidin'i arapçadan türki diline tercüme etmiş olan İlyas b. Abdullah-ün-Nihaî hazretleridir. Başka bir yerde nüshanın Seyyid Mehmet Emin b. Salih'e ait olduğu zikrediliyor. Metin içerisinde tercüme hakkında şöyle deniyor: "İlyas b. Abdullah-ün-Nihaî bu kitabı müşkin nikabı eracif-i bid'attan müberra gördüyse hatırına huttur eyledi ki lisanı arabîde kâsır olan aşık-ı sadıklara arz eyleye". Kitabın sonunda, nüshanın Modurnulu Recep tarafından hicrî 1017 senesinde (1608) kopya edilmiş olduğu yazılıyor. Müstensihin mükemmel bir sülûs hattı vardır ki bunun Sahip Molla kitapları arasındaki Kimya nüshasını (Üniv. Kütüp. No. 1459) yazanın aynı olduğu tahmin edilebiliyor.

Abdullah Nihaî'nin oğlu İlyas İstanbullu olup Rüstem Paşa medresesinde müderris idi ve hicrî 925 senesinde (1519) Mekke'de vefat etmişti. Tasavvufî şiirlerle tanınmıştı. Bu tercümenin IX. yüzyılın (hicrî) ilk senelerinde vücuda gelmiş olduğu söylenebilir. Biyografi kitaplarında bu zatın adı Nihanî diye geçmekte olduğu için burada bahsettiğimiz tercüme sahibinin ondan başka kimse olmadığını söyleyebiliriz (İsmail Bağdadî, Hediye-ül-Arifîn, 1951, s. 226).

İstanbul Belediye kütüphanesinde Minhac-ül-Abidin'in Abdullah Hasib-ül-Farukî tarafından yapılmış başka bir tercümesinin yazma nüshası bulunuyor. Bu tercüme, sonradan göreceğimiz gibi, İstanbul'da neşredilmiştir (Belediye Kütüphanesi, No. 2658).

Gazalî'nin Emanet-Allah adını taşıyan küçük bir risalesi türkçeye Tokatlı Mehmet Emin tarafından tercüme edilmiştir (İst. Üniv. Kütüp. No. 6448). Kitabın başında mütercimîn adı şu şekilde zikrediliyor: "İmam Gazalî'nin Emanet-Allah risalesinin tercümesidir ki Tokatî Hoca Mehmet Emin'indir". Bundan sonraki cümlede mütercim bu işe nasıl giriştiğini şöyle anlatıyor: "Derviş Mehmet Emin Tokatî bendeleri, emin i hızzane-i tercüme-i Emanet-Allah olmak hizmetinde ba'del-istişare vel-istihare kitabet olunup fî eman-Allah sadedilanı ehli tevhid karındaşlarımıza Emenat-Allah kılınalar". Daha sonra asıl maksada girerek Gazalî'nin tasavvuf hakkındaki görüşünü anlatıyor. Burada filozof ve kelâmcı Gazalî'nin yerini sufîliğe meyleden Gazalî'nin almış olduğunu görüyoruz. Kitabın sonunda tercüme tarihi olarak hicrî 1156 Safer ayını (1744), tercüme yeri olarak İstanbul'da "makam-üs-seyyid-ül-Buharî"yi ve mütercimîn tekrar adı olarak Mehmet Emin-ün-Nakşibendî'yi buluyoruz.

Tokatlı Şeyh Mehmet Emin, Nakşibendî tarikatine ait birçok seyr ü sülûk kitaplarının müellifidir. Ayrıca birçok da tasavvufî şiirler, nefesler yazmış ve tekke ilâhileri bestelemiştir. Güzel hattı vardır. Babası aslen Diyarbakırlı ise de kendisi Tokat'da doğmuştu. Mekke'de haçda bulunduğu sırada Nakşibendî tarikatine intisab etmiş. Hayatını İstanbul'da bu tarikatın şeyhi olarak geçirmiştir (İbrahim Alâeddin, Meşhur Adamlar, İstanbul, 1933-35, s. 400).

İmam Gazalî'nin *Risale-i Ledüniyye*'sinin tercümesi de, hacminin küçüklüğüne rağmen iç gözü ile dış gözü veya iç gözü yerine kalb gözü arasında yaptığı esaslı ayırma bakımından son derece dikkate değer bir eserdir. Bu ayırış Pascal'ın kalb mantığı veya ince görüş (esprit de finesse) ile geometri görüşü (esprit géométrique) arasındaki ayırışına tekabül etmektedir. Gazalî bundan *Mışkat-ül-envar*, *Faysal-üt-tefrika* v.s. başka risalelerinde de bahsetmektedir. Fakat bu konuyu bilhassa etraflı olarak, kendi temelli eseri olan *İhyâü Ulûm-id-din*'in "Acaib-ül-kalb" başlığını taşıyan beşinci kitabında bahsetmektedir. *Risale-i ledüniyye* türkçeye padişahın hekimbaşısı Gevrek zade Hafız Hasan Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Tercümenin ilk sahifesinde bu zatın adı "ser etibbayı esbak Gevrekzade Hasan Efendi" diye geçmektedir. Mütercim maksadından şu tarzda bahsediyor: "Fakir-i pür taksir ehli kulûbun hakipâyî Gevrekzade Hafız Hasan diledim ki risale-i şerife-i merkumu lehce-i türkiye tercüme eyleyüp..." Müstensih de kendi adını zikretmeden bu nüshayı mütercimin müsvederelerinden 1211 hicrî senesinde kopya ettiğini Fatiha kısmında söylüyor (1796).

Gevrekzade Hafız Hasan Efendi İstanbullu Abdullah Efendi adında âlim bir hekimin oğlu olup 1186 hicrî senesindeki Rus seferinde ordunun başhekimî bulunuyordu (1769). Başkente döndükten sonra önce padişahın hususî doktoru olmuş, sonra 1200 hicrîde (1786) saray baş hekimliğine tayin edilmiştir. İstanbul'da 1216 da (1801) vefat etmiştir. İslâm tıbbına dair birçok eserleri vardır, ayrıca -rivayete göre- Ebu Bekir Zekerriya Razi'nin *El-Mansuriyye*'sini özet halinde tercüme etmiştir. Gazalî'den yapmış olduğu bu tercüme, eserleri arasında bir istisna teşkil etmektedir (İst. Üniv. Kütüp. No. 1859).

Usul-i-aşere (On temel) adındaki Gazalî'nin küçük risalesinin tercümesi ilk ve son sahifeleri kopmuş olan çok yıpranmış eski bir nüshadır (İst. Üniv. Kütüp. No. 3507). Mütercimin adı ve tercüme tarihine ait hiçbir kayıt bulunmamakla beraber yazısı ve kâğıdının eskiliğinden, dilin ifadesinden X. hicrî asıra kadar inen bir eskiliği olduğu tahmin edilebilir. Bilinmiyen mütercim kitabın mevcut kısmının son sahifesinde şöyle diyor: "Hüccet-ül-İslâm itikad-ı İslâmın usulünü on asılda getirüp her aslında nice hakayık irad eylemiştir. Ve biz sabıka zikrettik ki bu risale bir mukaddeme iki makale ve yedi bab üzere kılınmıştır. Amma şimdensonra risalenin ahirine değin İmamın kelâmını getürmeziz. Ancak muhassal kelâmını beyan ederüz. Zira eger İmamın lâfzı tahrir olunup sonra tercüme olunursa risale kitab olur ve kebir-ül-hacm olmak lâzım gelür".

Miftah-ül-Hidaye'nin tercümesi de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları arasında bulunmaktadır (Üniv. Kütüp. No .3273). Bu da o *Mecmua* içerisindeki bir risaledir ve Gazalî'nin *Fıkha* dair bir küçük kitabının manzum tercümesidir. Gazalî bu eserini meşhur *Hidaye*'nin kolay anlaşılması için anahtar mahiyetinde yazmıştır. Temiz ve kuvvetli nazımı olan mütercim eserin hiçbir yerinde adını zikretmiyor. İhtimal *Tezkere-i şuara*'lar arasında ismi bulunabilir.

Miftah-ül-Hidaye'den bazı beyitleri nakledelim:

*Meğer bir gün perişan hatırı gam
İhata eyleyüb tutmuştu muhkem
Dile tesir edüb asar-ı gurbet
Derunum yakmış idi nar-ı gurbet
Figanım işidib bir menba-ı cud
Dedi gam yeme hasıl oldu maksud
Muradatım nedir bildi mufassal
Kamusun eyledi anın muhassal*

*Mütunun birisini intihab et
Verüb tertib bir zıba kitab et
Kul anı tercüme terkib-i ruşen
Cihan bağında olsun taze gülşen
Salât ahvalini nazm ile cem'et
Bu âlem bezmi içre anı şem'et*

*Yanımda var idi metni Bidaye
Kim anın şerhine derler Hidaye
Sütunu ilmi fıkıhın gerçi çoktur
Ann gibi veli bir dahi yoktur.
İki derya Kudurî birle Cami
Bu anların ikisin bile cami'
Eğer çi suretâ ol muhtasardır
Veli mânide gayet mu'teberdir.*

Şimdi Gazalî'nin en esaslı iki eserinin tercümeleri kalıyor ki, bunlardan biri Meşşâî İslâm filozoflarını tenkide hasrettiği "Tehafüt-ül-Felâsife", diğeri de en sistematik ve orijinal eseri olan "İhya ü Ulûm-id-din"dir.

Bu iki eser Türk fikir muhitince çok iyi tanılmakta idi. Medreselerde, bazı tekkelerde ve sarayda okunuyordu. Zira, daha çok eskiden Fatih Sultan Mehmet zamanı düşünürlerini İbn Rüşd tarafından Gazalî'nin Tehafüt'ü aleyhine yazılmış olan "Tehafüt-üt-Tehafüt"ü tenkide davet etmişti. Bunlardan iki zat, Hocazade ve Tusî magripli meşşâî filozofuna reddiyelerini birer kitap halinde telif ederek padişaha takdim etmişlerdi. Mükâfatı Hocazade'nin kitabı kazandı. Bu mesele ve münakaşanın madde madde tafsilâtı Mübahat Türker tarafından bir doktora tezi halinde incelenerek Tarih Kurumu Matbaasında neşredildi. Osmanlıların bu esere gösterdikleri büyük ilgiye rağmen tercümesi çok gecikti, çünkü bu oldukça zahmetli bir işti ve kimse bunu üzerine alamıyordu.

Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Tanzimattan sonra, ilimleri türkçe okutan modern mekteplerin kurulması ve millî zihniyetin doğuşu modernleşmiş aydın çevresine İslâm Düşüncesinin şaheserlerini tanıtmak temayülünü uyandırmaya başladı. İhya'nın ilk tercüme denemesi XVII. yüzyıla (hicrî X. yüzyıl sonlarına) kadar çıkmaktadır. Bostanîzade Mehmet Tirevî Efendi İhya'yı tercüme etmeye başladı, fakat bitiremedi. Mehmet Efendi Kadıasker Bostan Mustafa Efendi'nin oğlu olup hicrî 942 senesinde (1535) İstanbul'da doğmuştu. Müderrislik ve daha sonra 984 (1576)ya kadar kadılık yaptı, 1001 hicrî senesinde şeyh-ül-islâm oldu ve 1006 da öldü (Süreyya, Sicilli Osmanî, c. I, s. 350). Bursalı Tahir Bey'e göre İhya'yı tercüme etmiş ve Mültekâ'yı şerhetmiştir (Osmanlı Müellifleri, c. I, s. 256). Maalesef, bu mütercime ait bir tercümeyle rastlamadık.

Asıl başarılı teşebbüs ancak geçen yüzyılın sonlarında gerçekleşebildi. Mütercim İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerinden merhum Ebu'l-ulâ Bey'in babası ve Ağazade diye tanılan Mardinli Yusuf Sıdkı Efendi'dir. Tam ismini dokuz ciltten mürekkep büyük tercümesinin sonunda şu şekilde veriyor: "Es-seyyid Yusuf Sıdkı bin Seyyid Ömer Şevki bin Abid-ül-hafi-ül-Hüseynî el-ma'ruf bi'İbn Agazade-el-Mardinî-el mevlâ hilâfeti bi medineti İskenderiyye-er-Rumiyye, yani İşkodra vilâyeti merkezinin naibi". Tercüme hicrî 1297 senesi Receb ayında (1879) tamamlanmış ve Sultan

II. Abdülhamid'e, neşredilmesi ricasile ithaf edilmişti. Eser neşredilememiş olup mütercim el yazısıyla tek yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız yazmaları arasında bulunmaktadır (İst. Üniv. No. 5851-5859). Birinci cilt, zamanın bazı tanınmış zatlarının tercüme için yazdıkları takrizlerle başlıyor. Takrizler sırasile şunlardır: 1) Şeyh-ül-İslâmın takrizi, 2) Seyyid Fasih Efendi'nin takrizi, 3) Yemenli âlimlerden Ahmed ibn Hasen-el-Mücahid'in takrizi, 4) Yedinci kolordu beşinci alay müftüsü İbrahim Hakkı Dımaşkı'nın takrizi.

Mütercim, cidden muazzam olan bu işi nasıl başardığını çok mütevazı bir ifade ile ve eski tercümelerde olduğu gibi edebî tasannu'un haşivlerine düşmeyen açık bir dil ile şöyle anlatıyor: "Kitâblar, bablar ve fasıllarını dokuz cilde taksim ile bu tercüme şerhi tertib ve ismini cismine muvafık kılmak için "Mesir ü umum-il muvahhidin ilâ İhya i ulûm-id-din" diye vaz' ve tesmiye ettim. Gazalî'nin Şafiî mezhebinde olması dolayısıyla, ibadetlere ait hususları daima o mezhebe göre yazmış olduğunu, tercümenin neşredileceği memleket halkının umumiyetle hanefî olması dolayısıyla de bu farkların açıklanması lâzım geleceğini işaret eden mütercim, bu gibi noktalarda ilâveler yaptığını söylüyor. Dokuzuncu cildin sonunda Yusuf Sıdkı Efendi kendi hal tercümesini ve eserin hazırlanışını kırmızı mürekkeple arapça olarak yazıyor.

Mütercim bütün kitapta daima önce arapça metinden bir paragraf naklediyor ve bunu kırmızı mürekkeple yazdıktan sonra arkasından siyah mürekkeple tercümesini veriyor. Bu suretle metin ile tercümesini karşılaştırmak mümkün oluyor. Bazı yerlerde tercümenin metinden biraz daha uzun olması, mezhep farkına ait noktaları izah etmesinden ve bazı kelimeleri tafsilen tercüme etmesinden doğmaktadır. Bununla beraber, bu halile esere haşiyeli tercüme demek daha doğru olur.

İhya'nın başka bir türkçe özet halinde tercümesi Eyyüb Necati Perhiz tarafından yapılmış, 1938 de Konya'da basılmıştır (İhyayı Ulumun Türkçe Hülâsası, Konya 1938, iki cilt halinde, birincisi 292, ikincisi 122 sahife). Necati Perhiz tercümesini 1936 Mayısında aynı şehirde bitirdiğini söylüyor (28 Safer 1356 hicrî).

Üçüncü tercüme denemesi İkinci Meşrutiyet başlarının tanınmış mütercim ve yazarlarından Süleyman Tevfik-el-Hüseynî'ye aittir. Bu zat Victor Hugo, Alexandre Dumas, Michel Zevaco v.s.den birçok tercüme yapıtı gibi İslâm Düşüncesine ait bazı eserleri de arapçadan nakletmiştir. İhya tercümesi bunlar arasındadır. Birinci cildi İstanbul'da 1326 hicrî (1910) da neşredilmiştir, fakat ondan sonraki kısımları çıkmamıştır. M. Tevfik 1940 a doğru vefat etmiş olduğundan başarılı tercüme vermesine mi bıraktığı, yoksa teşebbüsünün yarıda mı kalmış olduğunu bilmiyoruz.

Tehafüt-ül-Felasife, Osmanlı tarihinde birçok münakaşalara konu olmuş ve üzerinde durulmuş olmasına rağmen türkçeye tercüme edilmemişti. Bununla beraber, Erzurumlu İbrahim Hakkı dünyanın küreliğinden bahsederken Kâtip Çelebi'nin Cihannüma'sından çıkarılmış delilleri kullandı ve bu vesile ile bu konuya temas eden Tehafüt parçalarını tercüme etti. Bu parçalara, ihtimal, Gazalî'nin bu eserinin türkçeye çevrilmiş ilk "extrait"leri gözü ile bakılabilir (Dr. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 165).

Gazalî'nin Tehafüt'ü tam olarak Süleyman Hasbi Bey tarafından hicrî 1308 de (1892) Sultan II. Abdülhamid'in emrile tercüme edilmiş ve mütercim hattı ile olan tek yazma nüshası sultana takdim edilmiştir (İst. Ünvi. Kütüp. No. 4215, Yıldız kitapları). Mütercim, önsözünde bu işe hükümdarın emrile giriştiğini ve tercüme 1308 hicrî senesinde bitirdiğini söylüyor. Üslûbu hayli çetin ve bugünkü aydın zümre-

sinin anlaması bakımından hayli güçtür. Hasbi Süleyman Efendi aslen Drama sancağına bağlı olan Pravişte'lidir. Bir müddet hakimlik vazifesinde bulunduktan sonra saray kâtipliğine intisap etmiş ve orada baş kâtipliğe kadar yükselmişti. Neşredilmiş ve edilmemiş birçok eserleri vardır. Bursalı Tahir Bey'in izahatına göre Gazalî'nin Tehafüt'ü daha önce Gelenbevî Ahmet Tevfik Efendi tarafından ele alınmış, fakat yarım bırakılmış, ikinci defa Süleyman Hasbi Bey'in teşebbüsü başarı ile sona ermiştir. Ancak, bu zat Gelenbevî A. Tevfik'in teşebbüsünden hiç bahsetmediği gibi, onun tercümesinin bir nüshasına da hiçbir yerde rastlamadık. Süleyman Hasbi 1327 hicrî de (1911) ölmüştür. Bu zatın ayrıca Abdül-gani Nablusî'den, Abdül-kadir Geylânî'den tasavvufa dair mühim tercümeleri vardır. "İslâm milletinin saadeti için Birleşme" adını taşıyan (Risale-ül-ittihadiye li Saadet-il-millet-il-islâmiyye) neşredilmemiş bir risalesi daha vardır (İst. Üniv. Kütüp. No. 4397, yazılışı : 1290). (Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. I.).

Gazalî'nin El-Munkiz'inin, bu makalenin ilk sahifelerinde zikrettiğimiz tercümelerine birini daha katacağız. Bu da İsmail Saib Kitapları arasında bulunan bir tercümedir (Dil-Tarih ve Coğrafya Kütüp. Ankara, No. 11/3254). Bu tercüme oldukça dikkatli yapılmış olup Zeyrekzade Mehmet Efendi'ye aittir. Tercüme tarihi yazma nüshada meycut olmadığı için, bu Zeyrekzade'nin kim olduğunu ve tercümesini hangi senelerde vücade getirdiğini kestirmek biraz güçtür. Mevlânâ Mehmet Zeyrek adında bir zat vakaa Fatih Sultan Mehmet zamanında yaşamıştır, fakat onun eserleri arasında böyle bir kitaba rastlamıyoruz. Bundan başka, bu tarihte Gazalî'nin eserlerinden tercümelemler yapıldığına dair de hiçbir bilgimiz yoktur (Mecdi Efendi, Zeyl-i Tercüme-i Şakaik, s. 142; İsmail Belig i Bursavî, Güldeste-i Riyazi İrfan, s. 270). Fakat, başka bir Zeyrekzade Mehmet XVI. yüzyılda yaşamış olup, III. Murad zamanında yazılmış Tarihi Zeyrek'in sahibidir (1576). (Gustave Flügel, Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften, Zweiter Band, Wien, 1865, s. 236: burada bu zatın kitabı Tarihi Kıbrıs diye de geçiyor). İhtimal ki bu zat Gazalî'nin bu kitabının mütercimidir; çünkü bu seneler zarfında büyük İslâm kelâmıcısından birçok tercümelemler yapılmıştı.

Yazmalara ait bu kısmı bitirmeden önce, şunu da hatırlatmalıyız ki Gazalî'ye atfedilen fakat hakikette ona ait olmıyan birçok tercümelemler ya filozofun popüler bazı kitaplarının taklitleridir, yahut da müellif veya mütercimi bilinmiyen (apocryphe) eserlerdir. Bunlar arasında Dürr-ül-Meknun, Risale Künuz-el-Esrar v.s. gibi risalelerin adlarını zikredebiliriz. Fakat bu taklitler veya yanlış isnatlar makalemizin şumulünü aşmaktadır.

Gazalî'nin türkçe tercümelemlerinden matbu olanlarına gelince, geçen asrın son dörtte birinden beri sayıları gittikçe artmış olan ve çoğu filozofun ikinci derecede eserleri ve ricalelerine inhisar eden bu yayınların burada yalnızca bir listesini vermekle yetineceğiz.

- 1 - Eşbab-el-İnaye fi tercemeti Bidayet-in-nihaye, Eyyüb Sabri Paşa tarafından tercüme edilmiş ve İstanbul'da neşredilmiştir, neşir tarihi yoktur. Yukarıda bu eserin manzum bir yazması olduğunu da görmüştük.
- 2 - Eyyüha'l-Veled tercümesi, Süleyman bin Cera tarafından yapılmış İstanbul'da litografya ile basılmıştır. Tarihi yoktur.

Aynı eser ikinci tab'ı	1876 (1291)
Üçüncü tab'ı	1879 (1296)
Dördüncü tab'ı	1886 (1303)

- Beşinci tab'ı 1887 (1304)
Altıncı tab'ı 1891 (1309)
- 3 - İksir-i Devlet adlı risalenin tercümesi, Nergisî tarafından yapılmıştır. İstanbul'da 1871 de neşredilmiştir. (1288).
Aynı eser, ikinci baskı, İstanbul 1868-69 (1285)
- 4 - Kimyayı Saadetin Unvanı Müslümanî kısmının tercümesi, mütercimi bilinmiyor, İstanbul, tarihi yok, litografya ile basılmıştır.
İkinci baskı İstanbul, tarihi yok
Üçüncü baskı İstanbul, 1844 (1260)
Dördüncü baskı İstanbul, 1873-74 (1290)
Beşinci baskı İstanbul, 1876 (1293)
Altıncı baskı İstanbul, (1886-87(1304)
- 5 - Kimyayı Saadet tercümesi (Risaleler mecmuası içinde) hiçbir zaman bütün eser neşredilmemiştir. Daima Gazalî'nin bu addaki eserinin bir parçası özeti ile yetinilmektedir.
- 6 - Minhac-ül-Abidîn tercümesi, İstanbul 1863-64 (1280)
- 7 - Misbah-ün-Necah tercümesi Farukî Abdullah Hasib Efendi tarafından yapılmıştır. İstanbul, 1890-91 (1308)
- 8 - Mi'yar-i Hüsn-i ahlâk, İhya'nın bir kısmının tercümesidir. Hüseyin Tefvik Efendi tarafından yapılmıştır, İstanbul, 1887 (1305)
- 9 - El-Munkiz min-ad-Dalâl tercümesi, Zihni ve Said Efendiler tarafından yapılmıştır. İstanbul 1870-71 (1287).
Aynı eserin ikinci baskısı, İstanbul 1872-73 (1289).

Bütün bu parçalı ve dağınık çalışmalara rağmen, itiraf etmek lâzımdır ki, Gazalî'nin eserlerinden pek çoğu henüz türkçeye tercüme edilmemiştir ve bu iş evvelce yapılmış olan tercümelerin tekrar gözden geçirilmesi ve gerekenlerin baştan yapılması bilhassa İhya ve Tehafüt tercümelerinin gözden geçirilerek, yaşayan türkçeye uygun bir hale getirildikten sonra neşri de dahil olduğu halde, çok büyük ve kolektif bir himmet beklemektedir.